

HORVÁTH BALÁZS

„Ezen bajoknak megszüntetésére törvény kell, (...)”

*Az első statisztikai törvény keletkezéstörténete és szerepe
a magyarországi hivatalos statisztika megszilárdításában*

*The Antecedents of the First Hungarian Statistical Act and Its Significance in
Consolidating Official Statistics in Hungary.*

The paper presents the preparations and “history of making” of the first Hungarian Statistical Act enacted in 1874, beginning with the presentation of the period before the law was enacted through the analysis of its first drafts till the passing of its final version by the Hungarian Parliament. The author describes the multiple motivations for the need of a statistical law, the reasons that played major roles in the creation of the 1874 Act. Furthermore, the study demonstrates the impact, the results and also the failures of the law on state and administrative level, and also reflects on the opinions of contemporary statisticians and that of literature. The author emphasizes the role of Károly Keleti, the first director of the statistical office, in achieving the successful implementation of the Statistical Act. The research illustrates the close connection between the making of Act No. XXV of 1874 and the institutionalisation of official Hungarian statistics. Based on the examination of the first statistical law, the author also repeatedly reflects on the conditions and acceptance of statistics in 19th century-Hungary.

I. Bevezetés: a 19. századi statisztikai törvények szerepének és megalkotásának vizsgálata

A vesztes 1848–49-es szabadságharcot követő neoabszolutista Habsburg-kormányzat nem tette lehetővé a magyar tudományos (és politikai) körökben mind

többször hangoztatott hazai hivatalos statisztikai szervezet megalakítását. Az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezés értelmében visszaszerzett nagy fokú állami önrendelkezés nyomán azonban a statisztikatudomány magyarországi intézményesítésének megvalósítása is elérhető közelségbe került. Néhány hónappal az Andrássy-kormány megalakulását követően, 1867. május 25-én a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium III., kereskedelmi osztályának ötödik szakosztályaként megalakuló statisztikai divízió felállításával pedig létrejött a magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat egyik legfontosabb – és mindmáig működő – eleme: a mai Központi Statisztikai Hivatal (KSH) jogelődje.¹

Ellenben az új intézmény munkájának megszervezése, annak működtetése és a hozzá kapcsolt, magyar viszonylatban merőben újnak számító feladatok beillesztése a közigazgatási rendszer struktúrájába már nem volt ilyen zökkenőmentes, és a fiatal szervezetnek fennállása első évtizedeiben számos problémával kellett megbirkóznia. Ezek között említendő meg az egyes minisztériumokban fellelhető és oda beérkező statisztikai anyag megszerzése, az adatgyűjtések lebonyolítása, a határidők ellenőrzése, illetve a törvényhatóságokkal, adatszolgáltató közegekkel való hatékony kapcsolattartás és a hivatal hatás- és feladatkörének elismertetése.²

A nevezett problémák feloldását célozta a hosszas előkészítő munka után – melyben kiemelkedő szerepe volt a Hivatal első igazgatójának, Keleti Károlynak – megszületett első statisztikai törvény; az 1874. évi XXV. törvénycikk az országos statisztika ügyének szervezéséről.³ A törvény előzményeinek, megalkotásának, illetve következményeinek vizsgálata és elemzése fontos adalékokkal szolgál a hazai hivatalos statisztika intézményesítésében játszott szerepét illetően. Az intézménytörténet mellett a kutatás tudománytörténeti szempontból is érdekes, hiszen – legalábbis részben – reflektál a statisztikatudomány 19. századi helyzetére, és bemutatja egy új, még a korszakban sem teljesen elfogadott diszciplína magyarországi törvényi keretének kialakítását. Ez utóbbival szoros összefüggésben említendő meg a törvény előkészítése során időről időre megjelenő nemzetközi példák és hatások, melyek érezhetően rányomták bélyegüket a törvényjavaslat megalkotására és indokolására is.

¹ Bokor 1896. 25.; György 1885. 7. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/HSK/HSK_1885.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

² Bokor 1896. 41–43.; Buday 1911. 1–2. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/MSK/MSK_036.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

³ KSH 1994. 5.

II. A tanulmány forrásbázisa és szakirodalma

A téma részletes feldolgozásához elengedhetetlen forráscsoportot képeznek az országgyűlési naplók és irományok. A főrendi- és a képviselőházi ülések – szó szerinti – jegyzőkönyveiből következtetni lehet a hivatalos statisztika politikusok általi megítélésére, a diszciplína politikai jelentőségére; tehát arra, hogyan viszonyultak a képviselők és a kormány tagjai a statisztika törvényi szabályozásához. A korszakban az országgyűlési képviselők előszeretettel használták fel érvelésük során a rendelkezésre álló statisztikai adatokat igazuk bizonyítására, ezáltal önmagukat is érdekeltté téve a statisztikai hivatal megfelelő működését biztosító törvényi szabályozás mihamarabbi keresztülvitelében.

Az országgyűlési irományok tartalmazzák az egyes törvényjavaslatokat és az azokat érintő módosító javaslatokat, a különböző (jogi, pénzügyi, központi) bizottságok beszámolóit és jelentéseit, így ezek szintén mellőzhetetlenek a kérdés vizsgálata során. Az országgyűlés mellett a minisztertanács is több alkalommal foglalkozott a hazai hivatalos statisztika helyzetével, fontosabb kérdéseivel, de ki-mondottan a törvényi szabályozás megteremtésével is.

További fontos forrásbázist jelentenek a statisztikai szakosztály, illetve később a Hivatal működésének fejlesztését és a hivatalos statisztika törvényi szabályozásának elérését célzó emlékiratok, javaslatok és feliratok. E téren külön kiemelendő a Hivatal első vezetőjének, Keleti Károlynak a munkássága. Az említett dokumentumokat az intézmény az 1868-tól kiadott *Hivatalos statisztikai közlemények* című sorozatában adta közre más, – többek között – a Hivatal vagy az Országos Statisztikai Tanács munkáját bemutató írások, jelentések mellett.

A statisztika törvényi szabályozását illetően annak megvilágítása is érdekes, hogy miként viszonyult hozzá a közvélemény és a publicisztika; hogyan tekintetek a statisztikára mint tudományra, illetve magukra az adatgyűjtésekre. Ennek érzékeltetésére öt folyóirat (napi- vagy hetilap) anyagát használtam fel, ezek az alábbiak: *Budapesti Közlöny*, *Fővárosi Lapok*, *A Hon*, *Vasárnapi Ujság* és a *Pesti Napló*. A folyóiratok esetében módszeres, több tárgyszó szerinti áttekintésről van szó, mely az 1868 és 1875 közötti évekre terjedt ki.

A téma szakirodalmát tekintve elsősorban két egykorú, a statisztikai hivatal 19. századi működését ismertető kiadványra kell hivatkozni, amelyek egyúttal forrásműként is szolgálnak. György Aladár (1844–1906)⁴ 1885-ben kiadott mun-

⁴ Újságíró és statisztikus, számos folyóirat, így *A Hon* és a *Vasárnapi Ujság* munkatársaként is dolgozott. 1882-ben lépett a KSH kötelékébe a hivatal beltagjaként. Egyik legjelentősebb munkájának tekintik az 1886-ban megjelent, a hazai köz- és magánkönyvtárak statisztikai adatait tartalmazó kiadványt. Farkas 2014. 255–256.

kája (*Magyarország hivatalos statisztikája, történelme és fejlődése*) a statisztikai szakosztály, majd hivatal történetének csaknem első két évtizedét tárgyalja, kellő részletességgel, míg Bokor Gusztáv (1877–1936)⁵ *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete* című, a hivatal első 25 évét tárgyaló kötete az intézmény mélyreható, alapos vizsgálatát és működésének elemzését tartalmazza. Előbbi kötetet – a párizsi Sociéte de Statistique fennállásának 25., valamint a londoni Statistical Society 50. évfordulója alkalmából – francia nyelven is megjelentették.

A hivatalos statisztika törvényi szabályozásának első szakaszát illetően kevésbé jelentős, de ugyanakkor a Hivatal története szempontjából kiemelkedő szakirodalmi összeállításként említendő meg a következő két kiadvány. A Buday László (1873–1925)⁶ által szerkesztett *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911)* című monumentális munka a Bokor-féle kötet méltó utódjának, folytatásának tekinthető; azzal a kikötéssel, hogy Buday az egyes adatgyűjtéseket és azok módszertanát sokkal részletesebben tárgyalta. (Ebben az 1897. évi második statisztikai törvény eredményessége is közre játszott.) Míg a *Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből* című válogatáskötet a kezdetektől az 1990-es évekig tekinti át röviden a statisztikai szolgálat történetét, elsősorban a KSH-ra fókuszálva.

A fentnevezett köteteken kívül Keleti Károly azon műveit, tanulmányait is felhasználtam, amelyekben kitér a statisztikai törvény bevezetésének mikéntjére és indokolására. A tanulmány megírásához emellett a *Statisztikai Szemlében* közreadott írásokat, a korszak nagyobb hazai adatgyűjtései alapján készített munkákat, valamint egyéb műveket és cikkeket is felhasználtam.

III. Történeti előzmények: a hazai hivatalos statisztika a törvényi szabályozást megelőzően

III. 1. A magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat megalakulása

Az 1848–49-es szabadságharc időszakában rövid ideig működő Országos Statisztikai Hivatal⁷ kényszerű megszűnését követően hosszú évekig nem nyílt lehető-

⁵ Jogász, statisztikus; 1896 májusában ideiglenes alkalmazottként lépett a KSH szolgálatába. Hivatali munkássága alatt a munkaközvetítés statisztikájáról, az első oroszországi népszámlálásról és a Nemzetközi Statisztikai Intézetéről jelentek meg írásai. 1897 októberében kilépett a KSH-ból. Nádudvari – Rettich 2014. 120.

⁶ Statisztikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja; 1914 és 1920 között a KSH igazgatója. Legismertebb műve az 1921-ben megjelent *A megcsonkított Magyarország*, melyben az I. világháború és a trianoni békediktátum által elrendelt határváltozások okozta gazdasági és társadalmi következményeket mutatta be. Kovács – Marton 2014. 132–133.

⁷ A Hivatal vezetését – Szemere Bertalan belügyminiszter felkérésének eleget téve – a korszak neves földrajzi írója és statisztikusa, Fényes Elek látta el. Kovács 2014. 203.

ség a magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat megteremtésére. A hazai adatgyűjtések lebonyolításáért és az adatok közzétételéért is az osztrák statisztikai hivatal (*Statistisches Bureau*) felelt, melynek szervezőmunkáját a Helytartótanács segítette. A fennálló politikai rendszer magyarországi elutasíthatósága ugyanakkor élesen kirajzolódott az elrendelt statisztikai összeírások végrehajtása során, és ennek következtében – több esetben – a publikált adatok sem számítottak hitelesnek és pontosnak.⁸

A magyar tudományos élet képviselői felismerték és egyben fel is karolták a problémát: 1860. május 7-én Csengery Antal⁹ javaslatára megalakult a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Statisztikai Bizottsága. A szervezet – bár sem közigazgatási, sem politikai jog- vagy hatáskörrel nem bírt – megpróbálta összegyűjteni, rendszerezni, értékelni és publikálni a magyar korona országaira vonatkozó statisztikai adatokat.¹⁰ Ebbéli erőfeszítéseit számos esetben siker koronázta, és a bizottság folyóiratában, a *Statisztikai Közleményekben* időről időre hírt adott az ország gazdaságának, társadalmi viszonyainak egyes aspektusairól. Ugyanakkor, a bizottság tagjai az 1860/61. évi, általuk megindított népszámlálás¹¹ sikertelenségét látva felismerték, hogy magasabb szintű politikai szabályozás és jogkör nélkül nem képesek betölteni a statisztikai hivatal szerepét, így munkásságukat ezt követően e cél elérésének – is – szentelték. A bizottság által 1863. március 30-án jóváhagyott, az országos statisztikai hivatal megszervezéséről szóló javaslat bár sikeresen eljutott a Helytartótanácsához, a november 30-án érkezett válaszban a kormányzserv csupán egy bizottság felállítását irányozta elő a kérdés megvitatására. A kiegyezést megelőző időszakban az MTA Statisztikai Bizottsága által megindított népszámláláshoz hasonló – azaz magáncélú, az állami koordinációt mellőző – adatgyűjtést szervezett 1867 elején Schvarz Gyula (1839–1900)¹² az elemi tanodák viszonyairól tíz felvidéki megyében, a kassai kereskedelmi és iparkamara közreműködésével.¹³ Látható, hogy a hazai tudományos élet képviselői közül többen felismerték az országos statisztikai szervezet hiányát, illetve felállításának és a statisztikai adatgyűjtések megszervezésének szükségességét. Változást az 1867. február 20-án megalakult Andrassy-kormány hozott, amely már

⁸ Erre a legjobb példa az 1850/51. és az 1857. évi népszámlálás, melyek esetében már a – magyar és osztrák – kortársak is tisztában voltak a felmérések pontatlanságaival. KSH 1993. 16.

⁹ Csengery Antal (1822–1880) politikus, közgazdász, publicista, az MTA másodelnöke, a Magyar Földhitelintézet titkára, majd egyik igazgatója. Kovács – Ternovác 2014. 152.

¹⁰ Bokor 1896. 10–11.

¹¹ Konek 1861. 3–21.

¹² Történész, jogtörténész, művelődéspolitikus, egyetemi tanár; számos alkalommal választották országgyűlési képviselővé is. Működésének – egyik – fókuszában a hazai közoktatás színvonalának felmérése és lehetőség szerinti fejlesztése állt. Szinnyei 1908. 726–727.

¹³ Bokor 1896. 17.

rendelkezett a szükséges jogosítványokkal a magyarországi hivatalos statisztika megteremtését illetően.

A kiegyezést követően Gorove István (1819–1881) földművelés-, ipar- és kereskedelmügyi miniszter – Fest Imre államtitkár javaslatára – az ismert közgazdasági és statisztikai író, a Magyar Földhitelintézetnél tanácsjegyzőként dolgozó Keleti Károlyt (1833–1892)¹⁴ kérte fel a magyarországi statisztikai hivatal megszervezéséről szóló javaslat megfogalmazására. Az 1867. március 10-ei keltezésű dokumentumban¹⁵ Keleti kijelölte a megszervezendő statisztikai hivatal működési és hatáskörét, megbecsülte a szükséges költségvetést, valamint kitért a hivatal melletti szakmai testületként felállítandó statisztikai tanácsra és a – külföldi minták figyelembevételére alapján szervezendő – hivatali publikációs tevékenységre is. Több olyan meglátását is tartalmazta a szöveg, amelyeket későbbi statisztikai törvénytervezetébe is átültetett valamilyen formában, ugyanakkor a statisztika törvényi szabályozásának szüksége még nem jelent meg első emlékiratában. Ennek ellenére soraiból kiolvasható az intézmény nagyfokú önállóságának biztosítását célzó szándéka.¹⁶

A 19. század '50-es éveire a legtöbb európai országban már megalakították a hivatalos statisztika intézményeit és szervezeteit,¹⁷ így értelemszerűen Keleti is e tényhez igazodva készítette el fent említett emlékiratát. Jelen tanulmány keretei nem engedik meg a nemzetközi kitekintés elvégzését, ugyanakkor fontos utalni erre az aspektusra, hiszen Gorove István – Keleti javaslatával egyetértve – felismerte a hivatalos statisztikai szervezet megalakításának jelentőségét, és az 1867. május 19-ei minisztertanácsi ülésre benyújtotta a statisztikai osztály, és az attól független

¹⁴ Keleti az 1860-as évek elejétől kezdve közgazdasági tárgyú publicisztikáinak szentelte ideje nagy részét és cikkeket, tanulmányokat jelentetett meg az ország gazdasági és társadalmi állapotáról. Első jelentős munkájaként 1863-ban adta ki Henri Baudrillart francia közgazdász 1857-ben megjelent *Manuel d'économie politique* című művének kiegészítésekkel ellátott magyar nyelvű fordítását. Keleti 1864-ben meghívást kapott az MTA Statisztikai Bizottságába. Ispán – Nádudvari 2014. 363.; Kenessey 1972. 282–283.

¹⁵ A dokumentum az *Emlékirat a magyarországi statisztikai hivatal szervezése ügyében* címet viseli. A hiteles szöveget közli Bokor 1896. 19–24., egy rövidebb kivonatot pedig György 1885. 8–11.

¹⁶ Idézet a szövegből: „Legtöbb esetben a szükséges adatokat csak hivatalos úton fogja megszerezhetni, azért szükséges, hogy a helyesen szervezett központ tökéletesen tagozott munkaszervezet által álljon kapcsolatban a hivatalos statistikának képviselőivel a megyékben, kerületekben és rendezett tanácsú városokban; hogy e hivatalos és félhivatalos közegekkel közvetlenül levelezhessen, nekik az adatgyűjtés és első nyers földolgozás iránt utasításokat adhasson, tőlük jelentéseket kívánhasson, útmutatással szolgáljon, mely ha írásbeli úton eredményhez nem vezetne, szakértő tagok kiküldetése által is eszközölhető legyen.” – Bokor 1896. 19.

¹⁷ Az európai hivatalos statisztikai intézmények az alábbi években alakultak meg: Ausztria 1829, Bajorország 1808, Belgium 1841, Dánia 1850, Franciaország 1800, Hollandia 1848, Nagy-Britannia 1832, Norvégia 1837, Oroszország 1810/1817, Poroszország 1805, Svédország 1756, Württemberg 1820. Koren 1918. 87., 129., 203., 284., 334., 368., 433., 450., 470., 542.

statisztikai tanács megszervezésére vonatkozó indítványát.¹⁸ (Az „osztály” megnevezés használata egyenértékű a „hivatal” címszóval, minthogy a felállítandó új intézményre egyrészt az egykori Országos Statisztikai Hivatal utódjaként tekintettek, másrészt feladataiban nem, csupán szervezetét illetően különbözött a kettő.) Miután a miniszter mindkét javaslatát helyesléssel fogadta a minisztertanács, még aznapi dátummal megalakult a statisztikai tanács,¹⁹ május 25-ével pedig a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikai szakosztálya, Keleti Károly vezetése alatt.²⁰

A magyarországi hivatalos statisztikai szolgálat megalakítására mindössze néhány hónappal a kiegyezés megkötését követően került sor, ám ebben jelentős szerepet játszottak az 1860-as években a statisztikatudomány területén elért hazai eredmények – vagy éppen kudarcok – és az azokból leszűrhető tapasztalatok, melyek így felgyorsították az intézmény szervezési folyamatát. Ezzel szemben a statisztikai hivatal megfelelő működését biztos alapokra helyező törvény megalakítása már jóval hosszabb és nehezebb feladatnak bizonyult.

III. 2. A „szakosztályi korszak”: Problémák és próbálkozások

A statisztikai osztály megszervezését követő napon Keleti („—e—”, szignó alatt) vezércikket jelentetett meg a *Pesti Napló*ban „Az országos magyar statistika szervezése.” címmel,²¹ melyben örömmel tájékoztatta az olvasóközönséget a hazai statisztikai hivatal felállításáról. Meglátása szerint az állam szempontjából a legfontosabb a megbízható, részletes és hiteles statisztikai adatok gyűjtésének megszervezése az egész országra és a teljes lakosságra vonatkozóan, melyet illetően nagymértékben számított a közönség „önzetlen, hazafias áldozatkészségére.” Keleti tisztában volt az abszolutista korszak adatgyűjtéseinek a lakosság adatszolgáltatói bizalmára gyakorolt negatív hatásaival, így szerette volna eloszlatni a rövidesen meginduló és immár magyar fennhatóság alá kerülő országos felmérésekkel szembeni – esetleges – előítéleteket. Vélekedése szerint a jól működő statisztikai

¹⁸ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1867. május 19. (26. ülés, 3. pont)

¹⁹ Az Országos Statisztikai Tanács a szakosztály mellett működő, attól független, tanácsadó és javaslattevői, illetve bizonyos tekintetben ellenőrzési szerv volt. A szakosztály adatgyűjtésekre vonatkozó elképzeléseit és terveit minden esetben a Tanács elé kellett tárni, amely döntött az adott felmérés szükségességét, lebonyolítási módját illetően. A Tanács elnöke Gorove István, alelnöke Fest Imre államtitkár, előadója Keleti Károly volt; tagsága a minisztériumok, valamint egyes szakmai intézmények és tudományágak képviselőiből tevődött össze. György 1885. 9–10., 13.; HSK 1868. 1., 11. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1868.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

²⁰ Budapesti Közlöny. 1867. 1. évf. 65. sz. (május 28.)

²¹ Pesti Napló. 1867. 18. évf. 5130. sz. (május 26.) 1.

szervezetnek a községi szintre is ki kell terjednie, emellett azonban az adatgyűjtések minőségi lebonyolítását csakis a lakosság hathatós támogatásával és beeleegyzésével tartotta kivitelezhetőnek.²²

A statisztikai szakosztály működésének szabályozásával, feladat- és hatáskörének meghatározásával a statisztikai tanács már az első, 1867. július 16-án tartott ülésén foglalkozott.²³ A Keleti által benyújtott javaslat ügyrendi pontjai közül a legjelentősebbek a hivatalos statisztika központosításának előfutáraként értelmezhető meglátások, amelyek a minisztériumokban már meglévő, oda beérkező vagy ott keletkező statisztikai tárgyú iratok, anyagok megismerésére vonatkoztak.²⁴ Keleti ezekkel a pontokkal szerette volna (be)biztosítani, hogy az országot érintő, bármily jellegű statisztikai tevékenységről a szakosztály tudomást szerezhessen. Ez abból a célból kimondottan szükségesnek látszott, mivel a korszakban – sőt, még évtizedekkel később is –, az egyes minisztériumok a hivataltól független statisztikai tevékenységet is (adatgyűjtés, elemzés, publikálás) végeztek, illetve végezhettek. Keleti helyesen ismerte fel, hogy a párhuzamos adatgyűjtések és publikációk megelőzése érdekében – amelyek akár jelentősen ronthatnak a statisztika megítélésén –, ki kell alakítani azokat a kereteket, melyek között a hivatal és az egyes minisztériumok is hatékonyan tudják szolgálni az országos statisztika ügyét. E megfontolásból foglalta a szakosztály működésére vonatkozó pontok közé – az 1867. évi emlékiratában írottaknak megfelelően – a „*hatóságokkal és a szervezendő vidéki magánközegekkel folytatott*” közvetlen levelezést is, mely a fiatal intézmény függetlenségét és az adatszolgáltató közegekkel való kapcsolatfelvétel és -tartás gördülékenységét volt hivatott biztosítani.²⁵ A Keleti által javasolt pontokat a statisztikai tanács szinte kivétel nélkül elfogadta az 1867. augusztus 21-én tartott harmadik ülésén,²⁶ így a szakosztályi vezető joggal bízhatott központosító törekvéseinek sikerében.

A statisztikai osztály azonban már röviddel a felállítását követően számos nehézséggel nézett szembe, melyek nagy mértékben hátráltatták vagy egyenesen meggátolták a hatékony működést. Az egyik legjelentősebb problémának az egyes

²² Ugyanakkor azt is kijelentette, hogy figyelembe véve az értelmiségi és műveltségi állapotot, „oly statisztikai szervezet, mely végvonalon a községre támaszkodik, hazánkban is aligha lesz fogantatható.” – Keleti 1868. 23–24. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/Keleti/keleti_karoly_a_statistika_hivatalos_es_tudomanyos_mivelese.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

²³ HSK 1868. 5–6.

²⁴ E pontok szerint a tisztán statisztikai tartalmú ügydarabok minden esetben a statisztikai szakosztály irattárába kerültek, attól függetlenül, hogy eredetileg melyik minisztérium illetékességébe tartoztak. A csupán részben statisztikai iratokról a szakosztály kivonatot készített, az eredeti dokumentum ebben az esetben az adott minisztériumnál maradt. Keleti 1869a. 182–183.

²⁵ A levelezés kapcsán egyetlen megszorítást határoztak meg: amennyiben „rendelet alakú felszólítás” vagy „más minisztériumhoz intézett átiratról” volt szó, miniszteri vagy miniszterhelyettesi aláírásra volt szükség. Keleti 1869a. 182–183.

²⁶ HSK 1868. 11.

minisztériumokban fellelhető statisztikai anyag beszerzése és megfelelő felhasználása tűnt, mivel sok esetben maguk a minisztériumok sem voltak tisztában a náluk őrzött anyaggal, illetve a szakosztály részére az első időszakban átadott dokumentumok meglehetősen hiányosak voltak.²⁷ Ezeket a kellemetlenségeket csak fokozta, hogy a minisztériumok sokszor ismételt kérésre sem értesítették a szakosztályt a náluk begyűlt statisztikai anyagról, valamint hogy az egyes hatóságok a saját hatáskörükben elrendelt adatgyűjtéseikről nem tájékoztatták előzetesen a statisztikai tanácsot, és nem kérték ki véleményét.²⁸ Ahogy az adatok begyűjtése terén, illetve a minisztériumok statisztikai adatgyűjtő tevékenységének „ellenőri” szerepét illetően sem, úgy a szakosztály költségvetésének mértékét tekintve sem sikerült megvalósítani az eredeti elképzeléseket. Keleti az 1867. évi javaslatában 85 300 Ft keretösszeggel kalkulált,²⁹ a szakosztály részére 1868-ban azonban mindösszesen 12 600 Ft-ot utalványoztak „általános statisztikai szükséglet” cím alatt.³⁰ A szakosztályi dolgozók járandósága ugyan nem szerepel ebben az összegben, mivel azt ekkor még a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium költségvetésén belül, a Központi Igazgatás fejezetben számolták el, azonban a különbség így is szembetűnő.

A frissen kialakított statisztikai rendszerben mutatkozó hibák mellett voltak mélyebben gyökerező problémák is. Ezek közé tartozott a statisztikatudomány szinte általános ismeretlensége, mely főleg a vidéki Magyarországra volt jellemző, és amely tendencia leküzdésére Keleti elhatározta, hogy „*a vidék népét felvilágosítja a statisztika fontossága és nélkülözhetetlensége iránt.*”³¹ Az abszolutista korszak – statisztikát érintő – hagyatékaként, sokan továbbra is „*kellemetlen teherként*” tekintettek az adatgyűjtésekre,³² vagy csupán a kormányzat újabb adókivetési, illetve újoncállítási eszközét látták benne. Az előbbi gondokat csak tetézte, hogy a hazai közigazgatás sem feltétlenül pozitívan tekintett a statisztikára, és számos hivatalnok „*nyűgös formaságnak*”, a bürokrácia „*hiábavaló és értéktelen játékának*” tartotta.³³ Ez utóbbi különösen súlyosan érintette a szakosztály működését, hiszen a költségvetési helyzet hosszú évekig nem tett lehetővé jelentős létszám bővítést, így az adatgyűjtések során Keleti nem tudta – ugyanakkor nem is akarta – megke-
rülni a törvényhatóságokat.

²⁷ HSK 1868. 5.; Buday 1911. 2.

²⁸ Bokor 1896. 41.

²⁹ Bokor 1896. 24.

³⁰ Állami költségvetés 1868. 5.

³¹ Bokor 1896. 36.

³² György Aladár is említi, hogy az abszolutista kormányzat „az adatok kutatásait gyűlöletesekké” tette. Meglátása szerint ez adott esetben a magánkezdeményezésekre is – mint például az MTA Statisztikai Bizottsága által kezdeményezett népszámlálás – kihathatott. György 1885. 6.

³³ Buday 1911. 2.

A felsorolt problémák némelyikére legalább részleges magyarázatként szolgálhat Bokor Gusztáv azon véleménye, miszerint a közigazgatási hivatalnokok statisztika iránti ellenszenv a tőlük rendszeresen kért táblázatos anyagok összeállítása miatt, a statisztikával szembeni általános ellenszenv pedig e táblázatok megbízhatatlansága következtében alakult volna ki.³⁴ Emellett, György Aladár meglátása szerint, az országos statisztika ügyének előrehaladását gátol(hat)ta, hogy a magyar statisztikai szolgálat az első években még a korábban használt osztrák adatgyűjtési lapokat és utasításokat használta, melynek következtében az adatgyűjtő közegek az abszolútista kormányzattal hozhatták összefüggésbe a szakosztály adatgyűjtéseit is.³⁵ E kérdéssel a statisztikai tanács is foglalkozott, melynek első ülésén azzal indokolták az osztrák minták további – ideiglenes – alkalmazását, hogy az adatszolgáltató közegek ezek használatával kapcsolatban rendelkeznek a legtöbb tapasztalattal.³⁶

A bemutatott problémák és nehézségek ismeretében egyértelműen látható, hogy a magyar hivatalos statisztikai szolgálatot természetes gyanakvás és kételkedés fogadta működése kezdetén. Vargha Gyula, a Hivatal 1901 és 1914 közötti igazgatója, *Visszaemlékezés Keleti Károlyra* című cikkében így írt erről az időszakról: „[...] ily körülmények közt a hivatalnak nem volt egyéb fegyvere, mint a hazafiságra való hivatkozás s a kérés, könyörgés.”³⁷ Keleti maga is érzékelte a szakosztály – és ezáltal a hivatalos statisztika – helyzetének problematikuságát, illetve visszasságát, amelyen mindenáron javítani akart. 1868. október 19-én, akadémiai levelező taggá választása alkalmából tartott székfoglaló értekezésében a szakosztály hatáskörére vonatkozó korábbi, inkább általános érvényű és visszafogott pontokkal szemben a hazai hivatalos statisztika komolyabb, immár törvényi szabályozásának szükségességét vetette fel – első ízben.³⁸ Indoklásában a hivatalos statisztikai szolgálat legfőbb problémájának, az adatgyűjtések és -bekérések nehézségének megszüntetését célzó adatszolgáltatási kötelezettség bevezetésének jelentőségét hangsúlyozta a (törvény)hatóságok és a magánszemélyek esetében is, annak érdekében, hogy a szakosztály hozzáférhessen a munkájához szükséges statisztikai adatokhoz.³⁹ Keleti szerint ezenkívül

³⁴ Bokor 1896. 179.

³⁵ György 1885. 16–17.

³⁶ HSK 1868. 5.

³⁷ Vargha 1899. 9.

³⁸ Keletit a Törvénytudományi Osztályba választották meg levelező tagnak 1868. március 18-án. Mivel a székfoglaló értekezését 1868 őszen tartotta, így elképzelhető, hogy a statisztikai törvény ötlete már az előadás megtartása előtt is élénken foglalkoztatta. MTA 1868. 98.

³⁹ „[...] első és mellőzhetetlen föltétel, helyes statistikai szervezetre oly törvény hozása, mely a mint egyrészt a hatóságokat kötelezi mindazon adatok megszerzésére, melyek ismeretét kormányzat és tudomány követelik, úgy viszont az egyes állampolgárokat is kötelezi, hogy készséggel, az igazságnak megfelelőleg és a kívánt mértékben szolgáltatassák azon adatokat, melyekre a statistikának bármely irányban szüksége van.” – Keleti 1868. 27–28.

alapvetően azért nélkülözhetetlen a törvény, mert a lakosság nagy része nem tudta – vagy nem akarta – belátni a statisztikai adatgyűjtések hasznosságát és „ártalmatlanságát”, illetve hogy „a netalán húzavonásra hajlandó tisztviselőket kötelességükre serkentse.”⁴⁰

Ez utóbbi vélekedései alapján Keleti legkésőbb 1868 őszére felismerte, hogy a hazai hivatalos statisztika és annak intézményi megtestesítője, a szakosztály nem lesz képes gyors és hatékony működésre egy, az országos statisztikát szabályozó törvény életbe léptetése nélkül. Megalakulását követően, a statisztikai osztály előtt álló grandiózus feladatként jelent meg a soron következő, immár a magyar közigazgatás fennhatósága alá tartozó népszámlálás lebonyolítása, melyre végül – 1868 helyett – 1870 januárjában került sor, eseti jellegű törvényi szabályozás mellett.⁴¹ A népszámlálási törvény létrejötte és az adatgyűjtés végrehajtása alapján levonható következtetések rövid vizsgálata szintén számos adalékkal szolgálhat Keleti statisztikai törvényt érintő elképzeléseit illetően.

III. 3. Az 1870. évi népszámlálás – törvényi szempontból

A népszámlálásról szóló törvényjavaslatot 1869. június 7-én tárgyalta a minisztertanács,⁴² és június 16-án már a képviselőház előtt volt a dokumentumról szóló jelentés.⁴³ A képviselőházi tárgyalástól (július 5.)⁴⁴ a törvény főrendiházi elfogadásáig (július 7.)⁴⁵ mindössze két nap telt el. A törvényhozás gyors menete a főrendiház állandó jogügyi és törvénykezési bizottságának jelentésében található indokokra (is) visszavezethető: a testület a legutóbbi, 1857. évi népszámlálásra „nem törvényes közegek által eszközöltetett” adatgyűjtésként tekintett, melynek „hitelessége sok oldalról kétségbe vonható.”⁴⁶ Éppen ezért azon a véleményen volt, hogy a nemzet egyik elsődleges célja kell legyen, hogy olyan statisztikai adatok birtokába jusson, melyek a „saját alkotmányos kormánya és közegei által eszközöltetett”⁴⁷ adatgyűjtéseken alapulnak. Emellett természetesen gyakorlatiasabb okai is voltak a népszámlálás mielőbbi lebonyolítását célzó gyors törvényhozásnak: az 1868. évi XL. törvénycikk 13. paragrafusa értelmében az újoncállítás a legutóbbi népszámlálás – jelen esetben még az 1857-es – alapján történt, a magyar kormány

⁴⁰ Keleti 1868. 28.

⁴¹ KSH 1990. 13–14.

⁴² MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek. 1869. június 7. (36. ülés, 14. pont)

⁴³ KI 1869:I. 126–127.

⁴⁴ KN 1869:II. 357–361.

⁴⁵ FN 1869:I. 46–50.

⁴⁶ FI 1869:I. 53–54.

⁴⁷ FI 1869:I. 54.

pedig szerette volna elérni, ha a lehető legrövidebb időn belül saját adatgyűjtése szerint kerül megállapításra az ország által kiállítandó katonai létszám.

A törvényjavaslatot mérsékelt érdeklődés kísérte a képviselőházban és a főrendiházban egyaránt, számos felszólaló fejtette ki – alapvetően pozitív – véleményét a kérdést illetően.⁴⁸ A hozzászólásokból egyértelműen látható, hogy a politikusok felismerték a népszámlálás és a statisztika – számos területen megmutatkozó – jelentőségét, sőt néhányan, így például Tisza Kálmán és Irányi Dániel, egyenesen a censusok törvényi szabályozásának megteremtésére hívták fel a figyelmet. Erről ugyan – egyelőre – nem rendelkezünk konkrét információval, de Keleti minden bizonnyal figyelemmel kísérte a népszámlálási törvény megalkotásának folyamatát,⁴⁹ így örömmel konstatálhatta, hogy az országgyűlés mindkét házában pozitívan fogadták az egyik legfontosabb adatgyűjtés törvényi előkészítését és háttérének biztosítását. A felszólalások kritikáinak konstruktív voltából arra következtethetett, hogy az országos statisztika ügye iránt mind a kormány, mind az országgyűlés elkötelezett, így adott esetben nem gördítenének akadályt a statisztikai szolgálat megfelelő működését biztosító törvény meghozatala elé.

A mindössze fél óra alatt elfogadott népszámlálási törvény 3. paragrafusában jelenik meg a minden magánszemélyre vonatkozó adatszolgáltatási kötelezettség (és a mulasztás esetén kiróható bírság), melyre az előző fejezetekben ismertetett okok miatt volt szükség, és amely ellen az országgyűlésnek nem volt kifogása.⁵⁰ Ezt a paragrafust annyiban érdemes megjegyezni, hogy Keleti nemcsak az eseti jellegű adatgyűjtések vonatkozásában, hanem – ahogy az 1868-as értekezésében is olvasható – általános érvényű szabályként gondolta megvalósítani a magánszemélyekre vonatkozó adatszolgáltatási kötelezettség bevezetését.⁵¹

Az 1870. évi népszámlálás lebonyolítását a július 9-én szentesített 1869. évi III. törvénycikk biztosította.⁵² Bár a törvényi háttér adott volt, érdemes megvizsgálni az adatgyűjtés végrehajtása során tanúsított lakossági magatartást, hozzáállást, illetve a sajtó szerepét is, hiszen Keleti ezekből is fontos tapasztalatokat szűrhetett le.

A vizsgálatba bevont és a bevezetőben említett öt sajtóorgánum mindegyike támogatta a népszámlálás ügyét, és több lap az adatgyűjtést népszerűsítő írásokat is

⁴⁸ A főrendiházban báró Wenkheim László és Apponyi György mellett Tomcsányi József főispán is hozzászólta a javaslatához. A képviselőházban többek között Tisza Kálmán, Irányi Dániel és Ghyczy Kálmán fejtette ki nézeteit, kérdéseit. FN 1869:I. 47–50.; KN 1869:II. 357–360.

⁴⁹ Keleti 1869b. 43. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/Keleti/keleti_karoly_a_nepszamlalas.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁵⁰ KSH 1990. 13–14.

⁵¹ Keleti 1868. 27–28.

⁵² KSH 1990. 13–14.

közölt.⁵³ Hivatalos lapként, a *Budapesti Közlöny* tette közzé a népszámlálásról szóló jelentéseket, melyek rendkívül pozitívak voltak, és az adatgyűjtés sikerességéről tanúskodtak. A legtöbb esetben a többi lap átvette ezeket a híradásokat. Számos alkalommal azonban ugyanezen folyóiratok (is) árulkodnak az adatgyűjtés során felmerülő problémákról. Az 1869. július 23-i keltezésű *Felhívás Magyarország törvényhatóságaihoz, a népszámlálási törvény végrehajtása tárgyában* című tájékoztató felhívta a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy lehetőség szerint lépjenek fel az olyan személyek izgatása ellen, akik a népszámlálás mögött adózási célzatú adatgyűjtést vélnek felfedezni, és az ehhez hasonló aggodalmakat igyekezzenek eloszlatni, „[...] s az illetőket kellőleg felvilágosítani [...]”⁵⁴ A felhívás ellenére az egyes lapokban számos esetet jegyeztek fel, amelyek azt bizonyították, hogy még meglehetősen magas a statisztikát és az adatgyűjtéseket fenntartásokkal kezelő személyek száma.⁵⁵ Az adatszolgáltatás gördülékenysége mellett az összeírt adatok határidőre történő megküldése sem volt minden esetben problémamentes, így a késlekedő törvényhatóságokat számos alkalommal kellett felszólítani az adatok beküldését illetően. Még 1870 decemberében is több mint két tucat törvényhatóság adatai hiányoztak, melyek végül csak a hónap végén érkeztek be a hivatalba.⁵⁶

Az 1870. évi népszámlálás törvényi előkészítéséből, lebonyolításából, a lakosság és a törvényhatóságok reakcióiból Keleti fontos következtetéseket vonhatott le. Megállapíthatta, hogy az országgyűlés minden bizonnyal támogatna egy kelően megindokolt törvényjavaslatot a hivatalos statisztikáról, illetve a népszámlá-

⁵³ A népszámlálás (Dobner Rudolftól). A pénzügyminisztériumi osztálytanácsos így írt: „Mind ezeket egybevetve, azt hiszem, hogy e lapok t. olvasói osztozkodnak abbeli hitemben, hogy a közeli népszámlálásnál, a multak iránt támadt ellenszenv teljesen el fog tűnni.” – Vasárnapi Ujság. 1869. 16. évf. 27. sz. (júl. 4.) 371.; Néhány statisztikai adat Magyarországról (Bodó Lajostól). Vasárnapi Ujság. 1869. 16. évf. 35. sz. (aug. 29.) 479–480.; Az *Országos statistika* című cikk a népszámlálás mellett egyúttal a statisztikai hivatal felállításának szükségessége és az országos statistika törvényi szabályozásának fontossága mellett is kiállt. Pesti Napló. 1870. 21. évf. 5. sz. (jan. 8.) 2. (Reggeli kiadás); A *nők a népszámlálás alatt* című írás firtatta ugyan a magánszemélyek esetén az adatszolgáltatás kérdését, ugyanakkor alapvetően támogató jelleggel. Fővárosi Lapok. 1869. 6. évf. 297. sz. (dec. 29.) 1202–1203.

⁵⁴ HSK 1869a. 151–153. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1869.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁵⁵ A népszámlálás megindítása kapcsán felmerült problémák között említi a lap, hogy egyes családok nem engedték felvenni a kisgyermek adatait, vagy feleslegesnek tartották, hogy a gyermek tud-e írni-olvasni, illetve többen kifogásolták a számlálólapok pontosságát is. A Hon. 1870. 8. évf. 2. sz. (jan. 4.) 1. (Reggeli kiadás); A népszámlálás lebonyolításában közreműködő egyik egyénnek felgyűjtötták a csűrét és a szérűskertben lévő gabonáját, abban a hitben, hogy „az adó felemelésére tesz előmunkálatokat.” – A Hon. 1870. 8. évf. 15. sz. (jan. 20.) 2. (Esti kiadás); A népszámlálás során „akadály ugyan volt elég, kivált a külvárosokban, hol sok anyókéval nem lehetett elhitetni, hogy nem adófizetés végett történik az összeírás.” Emellett sokan elrejtették a gyerekeket, mások elzárkóztak. Fővárosi Lapok. 1870. 7. évf. 3. sz. (jan. 5.) 13.

⁵⁶ Budapesti Közlöny. 1870. december 25. 4. évf. 294. sz. 8633.

lás megmutatta, hogy szükség van a – magánszemélyekre is kiterjedő – általános adatszolgáltatási kötelezettség törvénybe iktatására. A minisztériumok, törvényhatóságok és közhivatalnokok hivatalos statisztikai munkálatokban történő hatékony közreműködésének biztosítékát pedig a statisztikai hivatal központi iránymutatása mellett tartotta megvalósíthatónak.

IV. Az 1874. évi XXV. törvénycikk az országos statisztika szervezéséről

IV. 1. A törvényjavaslat összeállítása és előzményei

Az újonnan létrejött magyar hivatalos statisztikai szolgálat is meghívást kapott az 1869 szeptemberében, Hága városában megrendezett VII. nemzetközi statisztikai kongresszusra,⁵⁷ mely eseményen Magyarországot Keleti és Hunfalvy János (1820–1888)⁵⁸ képviselték. A tanácskozás számos fontos határozata mellett a legjelentősebbnek – különösen az első hazai statisztikai törvény szempontjából – a nemzetközi összehasonlító statisztika megteremtésére irányuló bizonyult. A hágai kongresszus a statisztikát 24 különböző ágra osztotta, melyek módszertanának kidolgozásáért és az Európa-szerte elérhető adatok összegyűjtéséért, valamint összevetéséért egy-egy nemzeti statisztikai hivatalt nevezett ki felelőssé.⁵⁹ Magyarország statisztikai szolgálata a szőlőművelés és bortermelés nemzetközi statisztikájának elkészítését kapta feladatául. Figyelemre méltó tény, hogy míg Keleti a kongresszus számára a magyar hivatalos statisztika állásáról készített kiemelő jelentésében előrevetítette a statisztikai adatok gyűjtésének és publikálásának központosítását, ugyanakkor az ezt biztosító törvényi szabályozás szükségességét nem említette meg⁶⁰ – bár érzékelhető, hogy indokoltnak vélt némi szabályozást –, holott már 1868-ban erről beszélt az Akadémián. Az ellentmondás mögött nagy valószínűséggel az állhat, hogy akadémiai értekezésében, hazai szakemberek előtt bátran felvállalhatta magánvéleményét, míg egy nemzetközi szervezet felkérésére írt, és a magyar kormány képviselőjeként megküldött jelen-

⁵⁷ A nemzetközi statisztikai kongresszusok 1853-tól próbálták meg összehangolni az egyes nemzeti hivatalos statisztikai szolgálatok munkásságát, annak érdekében, hogy a nemzeti adatgyűjtések a lehető legnagyobb mértékben legyenek felhasználhatók nemzetközi összevetések elvégzésére. Keleti – Hunfalvy 1873. 13.

⁵⁸ Geográfus, statisztikus; a magyar földrajztudomány jelentős képviselője, az MTA tagja. 1870-ben megalapította a Pesti Királyi Tudományegyetem Földrajz Tanszékét, melynek haláláig oktatója volt. Tevékenyen részt vett a Magyar Földrajzi Társaság létrehozásában, melynek alapító elnöke volt. Tagja volt a statisztikai szakosztálynak és a statisztikai tanácsnak is. Nádudvari 2014. 322.

⁵⁹ HSK 1869b. 107–108. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1869.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁶⁰ Keleti 1869a. 210–211.

tésben csupán a tényekre, az eddig elért eredményekre kívánt szorítkozni (vagy szorítkozhatott).

A nemzetközi összehasonlító statisztikában való részvétel új és erős elemként jelent meg Keleti indoklásában a statisztikai törvény mielőbbi meghozatalát illetően. Korábbi érvei mellett a nemzetközi statisztikai kötelezettség teljesítése sokkal fajsúlyosabb lehetett, hiszen ebben ő is felismerte az önálló magyar állam minél szélesebb külföldi elismertetése biztosításának lehetőségét.⁶¹ Az új feladat immár valóban országos ügyvé tette a statisztikát, hisz annak teljesítése „*rendezett, a közigazgatás egész apparátusába beépített statisztikai szervezetet tett szükségessé.*”⁶² Erre hivatkozva Keleti sokkal határozottabban és célirányosabban érvelhetett a hazai hivatalos statisztika reformjának további halaszthatatlanságát illetően.

A hágai kongresszusról szóló jelentésükben Keleti és Hunfalvy fel is vázolták Gorove István miniszter számára a nemzetközi feladat végrehajtásához elengedhetetlen feltételeket: a hivatal megfelelő szervezeti felépítésének megvalósítása, illetve a törvényileg garantált adatszolgáltatási kötelezettség bevezetése az ország jelenlegi és majdani közhatóságait érintően.⁶³ A statisztikai tanács 1869. december 10-i ülésén Keleti be is mutatta részletesen kidolgozott és alaposan megindokolt koncepcióját *Emlékirat egyúttal javaslat Magyarország hivatalos statistikájának szervezése tárgyában* című összefoglaló írásában.⁶⁴ A hazai statisztika szinte minden apró részletére kiterjedő emlékirat egyik legfontosabb eleme az adatszolgáltatási kötelezettség törvénybe foglalásának szükségessége volt. A törvényt érintő magyarázatában többek között kiemelte az adatbiztonság garanciáját, az őszinte bevallás fontosságát, illetve kitért arra is, hogy a statisztika gyakran az állampolgárok „*benső viszonyait*” is kutatja, így – emiatt is – nélkülözhetetlen a törvény.⁶⁵ A szabályozás még egy – nem kevésbé – fontos cél megvalósítását volt hivatott biztosítani: a magyarországi hivatalos statisztikai adatgyűjtések, -elemzések és kiadványok felletti kontrollt a statisztikai hivatal számára. Keleti e téren részletesen bemutatta és meg is indokolta a minisztériumok által végrehajtott felmérések és adatközlések hátrányait a hivatali adatfeldolgozással és publikálással szemben.⁶⁶ Nem vetette el a minisztériumok közreműködését, ugyanakkor a statisztikai hivatal szakembergárdája, cserekapcsolatai és közleményei szélesebb körben történő elterjesztése révén biztosított és minőségibb statisztikai szolgálatot látott maga előtt. Ahogy írja:

⁶¹ Kenessey 1961. 272.

⁶² Bokor 1896. 42–43.

⁶³ HSK 1869b. 110.

⁶⁴ HSK 1869b. 112–126.

⁶⁵ HSK 1869b. 113–114.

⁶⁶ A minisztériumok vagy egyes hatóságok több esetben továbbra is bármi előzetes tájékoztatás nélkül végezték az adatgyűjtéseiket, melynek következtében nem lehetett pontosan tudni, hogy milyen statisztikai anyag áll rendelkezésre az országban. HSK 1869b. 116.

„[...] az ily, bátran központosítottnak nevezhető statistika teljesen felszerelt statisztikai hivatalt tételez föl, [...] teljesen felszerelt hivatal pedig a korábban említett európai statistika miatt különben is kell.”⁶⁷ Bár a minisztériumok által gyűjtött statisztikai adatok hivatalba történő beküldésének szabályozását illetően megelégedett az adott miniszterek közötti megegyezéssel, nem vetette el a törvényi ellenőrzés bevezetését sem. Mindenesetre az is megfigyelhető, hogy a statisztikai szolgálat megfelelő minőségi működéséhez szükséges technikai feltételek mellett (adatszolgáltatási kötelezettség, az országos statisztika központosítására irányuló törekvés), Keleti törvényi szabályozást a szakosztály önálló hivattal történő fejlesztéséhez, azaz a magyarországi hivatalos statisztika intézményesítésének kialakításához is igyekezett felhasználni. Elképzelése szerint a hivatal továbbra is a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tartozott volna, de „szaporított személyzettel s tágított hatáskörrel”, közvetlenül a miniszter alá rendelve.⁶⁸

Meglátásai és korábbi tapasztalatai alapján, illetve a hágai nemzetközi statisztikai kongresszus eredményein fellelkesülve, Keleti el is készítette statisztikai törvénytervezetét, valamint a leendő statisztikai hivatal munkatervét – a kongresszuson elfogadott statisztikai ágak szerint beosztva –, melyet még a statisztikai tanács december 10-ei ülésén be is terjesztett.

IV. 2. A törvénytervezet változatai és a statisztikai hivatal felállítása

Keleti *Törvényjavaslat az országos statistikáról* című indítványa⁶⁹ tíz paragrafust tartalmazott, melyek – többek között – a statisztikai adatok országos összeírásának megindításáról, a törvényhatósági statisztikai bizottságok⁷⁰ megalakításáról és a statisztikai tanács működéséről rendelkeztek. A tanács 1870. január 28-án, február 4-én, 11-én és 18-án tartott ülésein folytatólagosan foglalkozott Keleti törvényjavaslatával, emlékiratát pedig eredeti szövegezésében elfogadta.⁷¹

A statisztikai tanács – ismerve a szakosztály munkája során rendszeresen felmerülő nehézségeket – támogatta a kormányközegek (és egyházi, világi hatóság-

⁶⁷ HSK 1869b. 115.

⁶⁸ A minisztériumon kívül két másik intézmény került szóba: az Állami Számvevőszék, mely azonban nem gyakorolt végrehajtó hatalmat, illetve a Miniszterelnökség, mely viszont nem rendelkezett megfelelő kapcsolatokkal a törvényhatóságok felé, így ezeket a lehetőségeket végül elvetette Keleti. HSK 1870. 68.

⁶⁹ HSK 1869b. 125–126.

⁷⁰ A törvényhatóságok állandó jelleggel működő statisztikai bizottságai feleltek a statisztikai adatok gyűjtéséért és központba történő beküldéséért. Tagjait, a szakképzettséget figyelembe véve, választották. HSK 1869b. 123–125.

⁷¹ HSK 1870. 66. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/HSK/HSK_1870.pdf (letöltve: 2022.02.28.); Bokor 1896. 45–46.

gok, községek) adatszolgáltatási kötelezettségének bevezetését, ugyanakkor véleménye szerint „[...] az egyéneket statisztikai adatok beszolgáltatására kötelezni nem lehet.”⁷² Ennek értelmében kiemelte a magánszemélyeket a kötelezettség köréből, illetve a különböző civil egyesületek és társulatok számára is csak a törvény szerint szükséges adatok bekérését írta volna elő. Mivel a népszámlálás során minden magánszemélynek kötelező volt az adatszolgáltatás, így elképzelhető, hogy a tanács ezekkel a lépésekkel alapvetően a statisztikatudomány elfogadtatásán próbált javítani, illetve, hogy az egyének véletlenül se állíthassák az adatgyűjtések – elsődleges – adókiivetési és újoncállítási célzatát.⁷³ A társadalmi vagy választadói bizalom jelentőségének felismerése is ezt az álláspontot erősíti meg.⁷⁴ A tanács által módosított Keleti-féle javaslat nyolc paragrafusra szűkült, ellenben – egyéb stílárius módosítások mellett – új elemként jelent meg benne az országos statisztika szervezéséről, az adatok gyűjtéséről és publikálásáról szóló, a statisztikai munka központosítását célzó pont, mely e feladatok koordinálását egyértelműen a statisztikai hivatal hatáskörébe utalta.⁷⁵

Érdekes tény, hogy a törvénytervezet az adatszolgáltatást nem teljesítő közeg esetében sem bírságot, sem egyéb büntetést nem irányzott elő, hiszen az erről szóló paragrafust teljesen mellőzték.⁷⁶ A tanács indoklása szerint „*bízik azon erkölcsi súlyban, melylyel a törvény létezése általában bír, s meg van győződve, hogy a stat. fontosságának amúgy is folyton terjedő érzete nagyban fokozódni fog az által, ha az országgyűlés külön e tárggyal foglalkozván, reá törvényt hoz.*”⁷⁷

A statisztikai tanács által elfogadott törvénytervezetet a szervezet által kijelölt háromtagú bizottság⁷⁸ és Keleti mint előadó terjesztette be Gorove István miniszter elé 1870. február 25-én. A felirat továbbra is a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tartozó szervezetként határozta meg a szakosztályt, viszont teljes szakmai és működési függetlenséget kért a minisztertől (kivéve az adatgyűjtések elrendelését és a személyzet meghatározását illetően). Emellett az immár *központi statisztikai hivatallá* szervezendő szakosztály részére pedig az adatszolgáltatókkal való saját, közvetlen kapcsolattartási lehetőséget is igényelt.

⁷² HSK 1870. 68.

⁷³ Bokor 1896. 46.

⁷⁴ Straub 1987. 1188–1189.

⁷⁵ A tanács kihúzta a statisztikai szakkönyvtarra és a működésének támogatására beküldendő kötelezpéldányokra, illetve a statisztikai évkönyvek rendszeres kiadására vonatkozó pontokat. HSK 1870. 76.

⁷⁶ Ezzel szemben az 1869. évi III. törvénycikk 3. paragrafusa a népszámlálás során valótlan állítók vagy az adatszolgáltatást megtagadók esetében 20 forintig terjedő bírság kiszabását tette lehetővé.

⁷⁷ HSK 1870. 72–74.

⁷⁸ A bizottság tagjai Hunfalvy János, Konek Sándor egyetemi tanár, statisztikus és Kogler Nep. János jogakadémiai tanár voltak. HSK 1870. 74.

Mivel a törvényjavaslat benyújtását követően nem történt előrehaladás a hivatalos statisztika ügyében, illetve időközben Gorove Istvánt Szláv József váltotta a miniszteri székhelyben, 1870. június 5-én Keleti az új miniszter számára is bemutatta a hazai statisztikai szolgálat nehézségeit, eredményeit és céljait; a törvényjavaslat keletkezésére és foganatosítására fókuszálva.⁷⁹ Indoklásában az adatszolgáltató közegek „csekély készségét”, a törvényhatóságok „gyakorlatlan és ez ügyben kevés buzgóságot tanúsító közegeit” említette, a szakosztály elégtelen munkaereje⁸⁰ és költségvetése mellett.⁸¹ Keleti a statisztika szinte minden ágát (népmozgalom, mezőgazdaság, pénzügyi, oktatási, biztosítási, bankügyi, közlekedési statisztika) illetően példákkal illusztrálta a fennálló problémákat, az elért eredményeket tekintve pedig hangsúlyozta, hogy „[...] csak az országos statisztika szervezése [...] szükséges még, hogy [...] munkásságunk teljessé, a közigazgatásra és a nemzetre nézve egyaránt üdvössé, szóval a czélnak megfelelővé váljék.”⁸² A miniszteri tájékoztatást a törvényi szabályozás sürgőssége mellett az 1871. évi költségvetési tárgyalások aktualitása is indokolta, hiszen Keletinek – siker esetén – nem kellett volna újabb egy évet várnia a hivatal működéséhez illeszkedő, megemelt pénzügyi fedezet törvénybe iktatására.

Az újabb emlékirat nem fejtett ki érzékelhető hatást a hivatalos statisztika törvényi szabályozását illetően, ugyanakkor az intézményesülés terén fontos következményekkel járt, hiszen 1871. április 18-i hatállyal felállította a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumon belül a Keleti által régóta óhajtott központi statisztikai hivatalt.⁸³ Az új intézmény az 1871. évi X. törvénycikk szerint már saját költségvetési helyként szerepelt a minisztériumi struktúrában.⁸⁴ Keleti – és törvénytervezete – mellett számos más ok is szerepet játszhatott a hivatal 1871-ben történő megszervezésében: ilyen lehetett az országos statisztika megfelelő szintű ellátásának immár egyre halaszthatatlanabbá váló biztosítása, illetve a külföldi statisztikai hivatalok arányaiban nagyobb pénzügyi dotáltsága és az ezál-

⁷⁹ HSK 1870. 80.

⁸⁰ Összehasonlításképp, Keleti a bécsi statisztikai hivatalra hivatkozott, mely intézménynél 32 személy állt szolgálatban. A magyar szakosztály 1867-ben 7 fővel kezdte meg működését, Keletit is beleértve. HSK 1870. 104.

⁸¹ HSK 1870. 86.; Az állami költségvetés 1869-ben 17 700, 1870-ben pedig 17 400 forintot irányzott elő statisztikai feladatokra. A szakosztály a zárszámadás adatai szerint egyik évben sem lépte túl a szűkös költségvetési keretet, és ennek ellenére összességében hatékony működésre volt képes. Állami költségvetés 1869. 8.; Állami költségvetés 1870. 8.; Állami zárszámadás 1869. 4–5., Állami zárszámadás 1870. 53.; Bokor 1896. 233. Keleti mellett július 12-én és 14-én a statisztikai tanács is kifejezte bővítés iránti igényét, amikor 36 tisztségviselői álláshely és 68000 forint költség biztosítását kérte. György 1885. 22.

⁸² HSK 1870. 104.

⁸³ Budapesti Közlöny. 1871. 5. évf. 99. sz. (április 30.) 1.

⁸⁴ MT 1896. 253.

tali nagyobb hatékonyságuk volta is. Emellett további indokként merülhetett fel a statisztika felhasználása iránti egyre növekvő igény, mely a politika, a tudomány, a gazdaság és a gyakorlati igazgatás szereplői felől egyaránt megmutatkozott. Figyelemre méltó ellentmondás, hogy míg a hazai hivatalos statisztika számos esetben volt kénytelen elviselni az egyes minisztériumok és törvényhatóságok adatszolgáltatói közönyét (vagy könnyelműségét), ugyanakkor mégis nőtt a működéséhez fűzött várakozás – sokszor akár ugyanezen szervek részéről is.⁸⁵

Bár a statisztika törvényi szabályozása – egyelőre – váratott magára, a statisztikai feladatok központosítása felé történtek lépések. Az új intézmény megalakításával egyidejűleg kiadták a hivatal – az uralkodó által is jóváhagyott – ügykörét és ügyviteli szabályzatát, mely mindenképpen a korábbi, szakosztályi ügyrendi pontok felett állt.⁸⁶ A dokumentum III. szakasza (*Az anyag beszerzése és nyilvántartása*) külön kiemelendő, hiszen ez már konkrét írott szabályzatként volt értelmezhető a kormányközegek, minisztériumok és törvényhatóságok számára, melynek értelmében Keleti joggal várt előrelépést a hivatal számára szükséges statisztikai adatok (és anyagok) beszolgáltatása ügyében. Hogy a statisztikai hivatal megfelelő működéséhez nagyobb érvényt szerezzen, Szláv József 1871. május 16-án körlevélben értesítette a törvényhatóságokat a hivatal felállításáról, és azok együttműködését kérte a szükséges adatok beszerzését, illetve beküldését illetően.⁸⁷ A földművelésügyi miniszter mellett Keleti is külön levélben fordult a törvényhatóságokhoz – hivatkozva a miniszteri leiratra is –, és tiszteletteljes írásában felhívta a figyelmet a hivatal által szabadon gyakorolható közvetlen kapcsolattartási lehetőségre, valamint a közhivatalnokok támogatását és „erélyes közreműködését” kérte „azon nagyfontosságú országos ügy körül mely e hivatalnak feladatául kitűzetett.”⁸⁸ Együttal

⁸⁵ Buday 1911. 2–3.; Simonyi Ernő országgyűlési képviselő a statisztikai osztály működésével kapcsolatos felszólalásában kifejtette, hogy a szervezet aktuális felépítését nem tartja megfelelőnek a felmerülő igények kielégítésére. KN 1869:V. 140. Helffy Ignác országgyűlési képviselő a statisztikai szakosztály működése kapcsán tett hozzászólásában főleg az elérhető kereskedelmi adatok hiányát ecsetelte. (A képviselő ugyanakkor tiszttában volt azzal, hogy az ezen adatok alapját képező vámhivatali kimutatásokkal nem a statisztikai osztály hibája miatt nem rendelkezik az ország.) KN 1869:XII. 273–277.

⁸⁶ Bokor 1896. 49–53.

⁸⁷ Idézet a kéziratból: „Az 1871-ki költségvetésről szóló 1871. X. törvénycikk a hivatalos statisztikának eddig a vezetésre bízott minisztérium egyik szakosztály által végzett teendőit külön önálló statisztikai hivatalra ruházza. Az e hivatal számára készült, ügykörét meghatározó ügyviteli szabályzat Ő Felséges elhatározásával jóváhagyatván az országos magy. kir. statisztikai hivatal mint olyan életbe lépett és megkezdte működését.” – VB 1451/1871. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/hivatal/keleti_kinevezese_1871.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

⁸⁸ VB 1452/1871. 1. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/hivatal/keleti_torvenyhatasagokhoz_1871.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

azonban a statisztikai feladatok ellátása következtében megnövekedett munkamennyiséggel kapcsolatos félelmeket is igyekezett eloszlatni.⁸⁹

A hivatal működésének megindulásával kapcsolatos várakozások ellenben nem igazolódtak be: „a szakosztályi korszakhoz” hasonlóan, az egyházi hatóságok és a törvényhatóságok sem különösebben segítették a hivatal munkáját az általa kért adatok beszolgáltatását illetően. Bár a hivatal munkatársai rengeteget dolgoztak – elkészítették az iparstatisztika és a népmozgalmi statisztika tervezetét, kidolgozták a tűzkár, illetve a bankügyi statisztika felvételi mintáit, javaslatokat állítottak össze az európai és magyarországi szőlészeti statisztikát illetően – ez az intézmény teljesítményén úgymond nem látszódott meg. Ahogy Bokor Gusztáv írta: *„A mit ez években a statisztikai hivatal kiadott, sem mennyiségében, sem minőségében, sem pedig tárgyában nem különbözik attól, a mit annakelőtte már az osztály is közzétett.”*⁹⁰ Ezek alapján megállapítható, hogy a statisztikai hivatal megszervezése összességében véve nem javított a hazai hivatalos statisztika helyzetén, ugyanakkor az intézményesítés megtörténte és vele párhuzamosan a szervezet költségvetésének jelentős megemelése⁹¹ pozitívumként volt értékelhető.

A magyarországi hivatalos statisztika törvény szerinti szabályozási folyamatában meghatározó szerepet játszó nemzetközi összehasonlító statisztika 1872 után *„elvesztette azt az előnyt, a mely az intercontinentális munkában való résztvevés okából fokozottabb anyagi és erkölcsi támogatására ösztönözte volna a kormányt és a törvényhozást.”*⁹² Egyik legfőbb hivatkozási alapját elvesztve, Keleti a szakmai munkavégzést illető minőségi előrelépés hiányában – valamint az újbóli miniszterváltás következtében –, ismételten emlékirattal és módosított-pontosított törvényjavaslattal fordult, ezúttal gróf Zichy József (1841–1924) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez 1873. szeptember 12-én.⁹³

Emlékirat Magyarország hivatalos statistikája országos szervezésének és továbbfejlesztésének indokolására című írásában⁹⁴ Keleti kifejtette, hogy a hivatalnak továbbra is a statisztikai anyag beszerzésével kell foglalkoznia, mivel *„[...] annak*

⁸⁹ Idézet a kéziratból: *„Részemről pedig, ismervé azon nagyszámú és fontos közigazgatási teendőket, melyek a t. közönség feladatait képezik, iparkodni fogok, hogy az orsz. m. k. statisztikai hivatal által m[űködés]i köre értelmében követelendő teendők a t. közönség tisztviselői és alárendelt közegei által minél könnyebben és minden nagyobb idő- és munkaerőpazarlás nélkül legyenek teljesíthetők”* – VB 1452/1871.

⁹⁰ Bokor 1896. 57.

⁹¹ A hivatal költségvetését 17 400 forintról 56 970 forintra növelték. Megfigyelhető, hogy még ez is messze elmaradt a Keleti által 1867-ben felvetett 85 300 forintos összegtől.

⁹² Bokor 1896. 59. Ezzel kapcsolatban érdekességképpen megemlítendő az 1876. évi utolsó, Budapesten rendezett statisztikai kongresszus.

⁹³ György 1885. 24.; Bokor 1896. 59–60.

⁹⁴ HSK 1874. 3–20. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/HSK/HSK_1873.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

szolgáltatására senki sincs kötelezve s így csak az illetők jóakaratótól függ: szolgáltatás-e általában vagy miként és mikorra szolgáltatásuk azt be.”⁹⁵ Legfőbb kritikái emellett az intézmény költségvetésének elégtelenségére, valamint a hivatalos statisztika fennmaradását és fejlődését biztosító törvényi kontroll megteremtésének eddigi kudarcára irányultak. Az adatszolgáltatási kötelezettség indoklása mellett, Keleti a statisztikai tanács nem megfelelő működésére is felhívta a miniszter figyelmét,⁹⁶ illetve kitért Horvát-Szlavónország statisztikai szolgálatára, a közösügyi statisztikára és az országos statisztikai hivatal szervezésének kérdéseire is. Emlékiratához csatolt törvényjavaslatában elvégezte az egyes paragrafusok pontosítását és új elemként (9. paragrafus) beemelte a statisztikai adatok „helyes és pontos beszolgáltatására” vonatkozó szakaszt, mely egyben szankcionálta is a mulasztást elkövető törvényhatóságokat, intézeteket és egyleteket. A törvénytervezet mellé csatolta Keleti a törvényhatósági statisztikai bizottságok szervezésére és azok működésére vonatkozó utasítási javaslatot, a hivatal szervezeti felépítését és költségvetését bemutató ajánlást és a főispánok által készítendő évi jelentés előterjesztését is.⁹⁷

IV. 3. A törvényjavaslat az országgyűlés előtt

Bár Zichy József miniszter már 1873. február 21-én jelezte az országgyűlés számára, hogy törekedni fog „a statisztikai adatok pontos és idejekorán való beküldését biztosító”⁹⁸ javaslat mielőbbi beterjesztésére, erre az eseményre csaknem egy évet kellett várni. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter végül 1874. január 3-án nyújtotta be a Keleti által összeállított törvénytervezetet a minisztertanács elé, mely két módosítás elvégzését követően – Ferenc József január 18-i jóváhagyásával⁹⁹ – engedélyezte a dokumentum törvényhozás elé történő beadását.¹⁰⁰

⁹⁵ HSK 1874. 3.

⁹⁶ A tanácsban helyet foglaló minisztériumi képviselők feladata, hogy tájékoztassák a tanácsot (és a hivatalt) az adott minisztériumban begyűlt statisztikai anyagról. Azonban az említett képviselők legtöbbször nincsenek olyan beosztásban, hogy minden anyagról tudomást szerezzenek, így sem a hivatal, sem a kormány nem ismeri a minisztériumokban lévő statisztikai anyagot. HSK 1874. 6–7.

⁹⁷ Az éves főispáni jelentéseket Keleti egyfajta biztosítéknak szánta a leendő statisztikai – de valójában bármely – törvény megfelelő végrehajtásának kormányzati ellenőrzésére. HSK 1874. 13–14.

⁹⁸ KN 1872:IV. 367.

⁹⁹ Bokor 1896. 64.

¹⁰⁰ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1874. január 3. (62. ülés, 5. pont). A minisztertanács az országos statisztika további központosítása végett kiegészítést fűzött a 2. paragrafushoz, mely szerint: „Az egyes minisztériumok a körükbe tartozó statisztikai anyagot szintén a statisztikai hivatalnak adják át.” Emellett törölte a 9. paragrafus második bekezdését, mely az adatszolgáltatói mulasztást elkövetett közegek számára jogorvoslati lehetőséget biztosított.

A miniszteri indoklás szövege jelentős mértékben épített Keleti emlékiratára, ezt bizonyítja, hogy Zichy József a hivatal igazgatójának számos megfogalmazását szó szerint is átvette. Ennek következtében alapvetően ugyanazon érvekkel igyekezett meggyőzni a törvényhozást: a statisztikai hivatal munkaerejének és idejének nagy részét továbbra is az anyag beszerzésére kénytelen fordítani, illetve kitért az adatszolgáltató közegekre, a statisztikai bizottságokra, a statisztikai tanácsra és a kormányközegek által indított adatgyűjtésekre is.¹⁰¹ Indoklása zárásaként kiemelte, hogy a törvény pontos és szigorú végrehajtását a javaslat – minisztertanács által beszűrt – 9. paragrafusa fogja biztosítani.¹⁰²

A népszámlálási törvény tárgyalásával ellentétben az országos statisztika szervezéséről szóló törvényjavaslathoz nem érkezett érdemi hozzászólás a képviselők részéről az országgyűlés egyik házában sem. Ez azonban annak is betudható, hogy a központi bizottság rendkívüli alapossággal tekintette (és szövegezte) át a benyújtott tervezetet.¹⁰³ A bizottság által véglegesnek szánt változatot báró Prónay Dezső előadó 1874. március 9-én ajánlotta elfogadásra a képviselőháznak. Az új verzió szövegezése során a testület az egyértelműség, az egyszerűség és a pontosság elveit tartotta szem előtt, hogy a megszületendő törvény végrehajtása következtében a lehető legkevesebb kétség, félreértés és probléma merüljön fel a kormányközegek, a törvényhatóságok és a lakosság részéről. Ugyanakkor a bizottság láthatóan nem fűzött nagy reményeket a statisztikai hivatal jövőendő működésére nézve,¹⁰⁴ hiszen az 1. paragrafusból törölte „*a társadalom, valamint a tudomány igényeinek kielégítése végett*” részt azzal az indoklással, hogy ez esetben a hivatal olyan célt tűzne ki maga elé, melynek „*talán nem lesz képes mindenkor megfelelni.*”¹⁰⁵

A képviselőház elé 1874. március 24-én beterveztett¹⁰⁶ törvényjavaslat elfogadását június 12-én tárgyalta a képviselőház. A tervezetet először általánosságban fogadta el a testület, a részletes tárgyalás során észrevétel csupán az utolsó, 9. paragrafushoz érkezett Bartal György (1820–1875) miniszter részéről,¹⁰⁷ mely jóváhagyásra került. Négy nappal később, június 16-án a törvényjavaslat harmadszori felolvasását követően a képviselőház által elfogadott tervezetet befogadta a főren-

¹⁰¹ FI 1872:Vb. 141–142.

¹⁰² Érdekes tény, hogy a javaslat az adatvédelemre is nagy hangsúlyt fektetett, hiszen a köz- és magánintézetek, egyletek és társulatok csak a működésükre és üzleti tevékenységükre vonatkozó adatokat voltak kötelesek beküldeni.: „E megszorítással ki van zárva az, hogy a hivatalos statisztika az egyéni szabadság csorbitásával a családi vagy magánéletben kutathasson adatokat külön törvényes meghatalmazás nélkül.” – FI 1872:Vb. 141.

¹⁰³ KI 1872:XIII. 134–135.

¹⁰⁴ Erre utal még: Bokor 1896. 65.

¹⁰⁵ KI 1872:XIII. 134.

¹⁰⁶ KN 1872:IX. 356.

¹⁰⁷ Bartal György 1874. március 21-étől 1875. március 1-jéig töltötte be a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri pozíciót. Szinnyei 1891. 625–626.

diház, melynek jogügyi bizottsága „mind lényegében, mind részleteiben változatlan elfogadását hozza javaslatba.”¹⁰⁸ Ezáltal az országgyűlés mindkét háza jóváhagyta az országos statisztika szervezéséről szóló törvénytervezetet, mely végül az uralkodó július 18-i szentesítését, illetve képviselő- és főrendiházi kihirdetését követően július 23-án életbe lépett.

IV. 4. Az első statisztikai törvény hatása és utóélete állam- és közigazgatási szempontok szerint

Az országos statisztika szervezéséről szóló 1874. évi XXV. törvénycikket¹⁰⁹ és szerepét a hazai hivatalos statisztika megszilárdításában a kortársak és az utókor is egyaránt nagyra értékelte. Keletit 1875-ben megjelent monográfiájának megjelenésekor többek között a friss statisztikai törvény által bevezetett adatszolgáltatási kötelezettség ismertetése és magyarázata (is) vezette.¹¹⁰ Vargha Gyula egyértelműen „óriási vívmányként” tekintett a törvényre, „mely nem bízta többé a statisztikai adatok beszolgáltatását az arra kötelezettek egyéni tetszésére, hanem törvényes kényszerrel statuált.”¹¹¹ De a statisztikai hivatal „történetírói”, György Aladár, Bokor Gusztáv és Buday László szerint is nagyobb biztonságot teremtett a törvény az intézmény működése terén. A szakirodalom legtöbbször Keleti megkerülhetetlen szerepét hangsúlyozza a törvény létrejöttének megvalósításában, emellett az adatszolgáltatási kötelezettség bevezetését és az egyes adatgyűjtésekre gyakorolt pozitív hatását emeli ki.¹¹²

Bár a törvény számos eszközzel igyekezett a statisztikai adatgyűjtések végrehajtásának, feldolgozásának és az adatok közzétételének koordinálását a hivatal számára biztosítani,¹¹³ a korszakban továbbra is meghatározó maradt a minisztériumok és szakigazgatási szervek adatgyűjtő és közreadó tevékenysége.¹¹⁴ Azonban fontos annak a megállapítása, hogy a központosítás alapvetően nem a minisztériumi adatgyűjtések visszaszorítására irányult, hanem egy következetes rendszer kialakítására a hazai hivatalos statisztika működtetését illetően, melyben a mi-

¹⁰⁸ FI 1872:Va. 140.

¹⁰⁹ KSH 1994. 5.

¹¹⁰ Keleti 1875. http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_fenyeselek/Keleti/keleti_karoly_a_gyakorlati_statistika_kezikonyve.pdf (letöltve: 2022.02.28.)

¹¹¹ Vargha 1899. 9.

¹¹² Kenessey 1961. 276–278.; Pesti 1983. 964.; Nyitrai 1983. 957.; Öri – Pálházy 1989. 803.; Rózsa 2017. 1167.

¹¹³ A hivatal ügyviteli szabályzatának 13., 14. és 15. pontjai egyértelműen utaltak a minisztériumokkal szembeni központosításra. György 1885. 30.

¹¹⁴ Szaszkné 1998. 84

nisztériumok hathatósan segíthetik a hivatal tevékenységét. Keleti maga is erősen támogatta a minisztériumok statisztikai munkáját,¹¹⁵ már csak azért is, mert az intézmény korántsem rendelkezett a Keleti által kívánt személyi állománnyal és költségvetéssel a szükséges adatgyűjtések maradéktalan elvégzésére.

A törvényhatóságok adatszolgáltatásban nyújtott közreműködésének biztosítására a törvény 6. paragrafusa értelmében megszervezték a törvényhatósági statisztikai bizottságokat, melyeknek 1874. november 1-jével kellett megkezdeni működésüket. Az erre való felszólítással egyidejűleg a hivatal körlevélben tájékoztatta a minisztériumokat, az egyházi hatóságokat, a kereskedelmi és iparkamarákat, a horvát bánt, a fiumei kormányzót és az egyes adatszolgáltatói közegeket (pénz- és hitelintézetek, biztosító társaságok, vasúti vállalatok) a törvény fontosabb pontjairól és a hivatalos statisztika munkálataiban való közreműködésüket, támogatásokat kérte.¹¹⁶

A statisztikai bizottságok megalakítására vonatkozó utasítás teljes egészében megegyezett Keleti 1873. évi javaslatával, ahogy a belügyminiszter által kiküldött, az éves főispáni jelentések szerkesztésére vonatkozó tájékoztató is. Sajnálatos tény, miszerint ahogy a statisztikai tanács sem váltotta be maradéktalanul a hozzáfűzött reményeket (nagy valószínűséggel ez is vezetett háttérbe szorulásához, majd 1897. évi megszüntetéséhez), úgy a törvényhatósági statisztikai bizottságok sem voltak képesek ellátni a feladataikat.¹¹⁷ Ezzel gyakorlatilag beigazolódott Keleti 1868-as „jóslata”, amikor egyik munkájában arról értekezett, hogy a központi hivatal által koordinált, de a községekre támaszkodó adatgyűjtési rendszer magyarországi alkalmazhatósága meglehetősen kérdéses. A statisztikai bizottságok sikertelenségét támasztották alá az éves főispáni jelentésekben foglaltak is,¹¹⁸ melyek bekérését – bár nem szerepeltek az 1874. évi törvényben – az érkeztetésükkel kapcsolatos sorozatos problémák és késlekedések miatt 1876-ban megszüntették, illetve átalakították. A közhivatalnokok statisztikáról alkotott vélekedésében szintén nem sikerült minden esetben pozitív változást elérni, holott Keleti 1868-ban és 1869-ben is egy-egy statisztikai tanfolyamot szervezett annak érdekében, hogy bemutassa a közigazgatásban dolgozók számára a statisztikatudomány hasznosságát.

¹¹⁵ HSK 1874. 9.

¹¹⁶ Bokor 1896. 66.

¹¹⁷ Buday meglátása szerint is, míg a tanács „legalább kezdetben hasznos és értékes szerv volt, addig a törvényhatósági statisztikai bizottságok már kezdetől fogva sem feleltek meg annak a feladatnak, a mi rájuk várt volna.” – Buday 1911. 4.

¹¹⁸ Báró Bánffy Dezső, Belső-Szolnok megye főispánja így írt 1875. évi jelentéséhez csatolt feltejtésében: „Be kell ösmernem azonban, hogy jelen felhozott adatok [a mezőgazdasági termelésről] csakis megközelítőeknek tekinthetők, mert míg egyfelől a statisztikai bizottság egyáltalán adatgyűjtés vagy összeállítás terén semmit sem tesz, addig azok, kik a kimutatásokat készítik, nagyon is lelkiösmertlenül járnak el.” – Bokor 1896. 67.

A hivatalnokréteg sok esetben továbbra is felesleges többletfeladatként tekintett az általa végzendő statisztikai összeállításokkal való foglalkozásra, és nem látta, nem értette a statisztikai kimutatások hasznát és célját, melyek alkalomadtán saját munkáját is segíthették, könnyíthették volna.¹¹⁹ A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy Bokor Gusztáv így nyilatkozott 1896-os munkájában: „*Mi is simulunk a községi előljáróságokhoz, a járási főszolgabírói, a városi polgármesteri hivatalokhoz, de azok nem simulnak hozzánk. Úgy kell tehát felállítanunk a tételt, hogy a ki nem statisztikus, ne csináljon statisztikát.*”¹²⁰

Az 1874. évi statisztikai törvény tervezetei, illetve a törvényi indoklásban foglaltak egyértelműen szerepet játszottak a szakosztály hivatalná történő fejlesztésében és költségvetésének megemelésében. Az 1873. évi gazdasági válság következtében elrendelt kényszerű költségcsökkentést azonban a hivatal sem tudta elkerülni és újfent abban a paradox helyzetben találta magát, melyet leginkább az országgyűlés állandó pénzügyi bizottságának jelentése tükröz: „*A bizottság azt látja, hogy a statisztikai hivatal működésében nem felel meg tökéletesen azon feladatnak, melyet maga elé tűznie kellene, módosítani lenne tehát szükséges szervezetét a meghozott törvény alapján [...]*”¹²¹ Ennek értelmében a hivatal 1875. évi költségvetését mindössze 40 000 forintban állapították meg, mely hatással volt az intézmény által végrehajtható adatgyűjtések körére. Ebből is megállapítható, hogy a kormányzat (és az országgyűlés) a korábbi években a Keleti által is számtalanszor hangoztatott elégtelen hivatali költségvetés figyelembevételének teljes mellőzésével várta el a minőségi szakmai munka elvégzését, és a költségkeret 1875. évi leszállításával gyakorlatilag önmaga lehetetlenítette el a hivatal megfelelő működését.¹²² A költségvetési keret csak az 1880-as évek elején érte el az elfogadható szintet. (Kiegészítésképp, a munkavégzés problematikuságát nemcsak a kellő anyagiak hiánya,

¹¹⁹ Bacskák Pál, Pozsony megye kormányzó alispánja, az 1874. évről vonatkozó jelentésében így ír a statisztika általános megítéléséről: „[...] nálunk bizony általában még nagyon gyenge lábón állunk oly vidéki közegek dolgában, melyek akár elég elfogulatlansággal bírnak arra, hogy ne szagláljanak minden statisztikai fölvetel mögött adózási célzatokat, akár elég öntudatos ítélettel arra, hogy akaratlanul is ne szolgáltatassanak ferde adatokat. [...] nem annyira rosszakarat vagy hanyagságban rejlik az ok, (...) mint inkább a statisztika hasznának teljes ignorálásában. Azt oly valami haszontalan bürokratikus irkafirkának tekinti nálunk még sok kaputos ember is, hogy valóságos ellenszenv uralkodik a statisztika ellen.” – Bokor 1896. 67.

¹²⁰ Bokor 1896. 179.

¹²¹ KI 1872:XXI. 399–400.

¹²² Keleti 1875. január 5-én kelt – Trefort Ágoston miniszterhez címzett – levelében érzékeltette, hogy „[...] épen a dologi kiadásokat éri a megszorítás; vagyis a hivatal termelése lesz lehetetlen né téve [...]” – MNL OL XXXII 23j3 (F3) 3. doboz. 1875-28.; Trefort 1877-ben kiállt a hivatal költségvetésének visszaállítása mellett, és választás elé állította a pénzügyi bizottságot: vagy szavazzák meg a szükséges fedezetet az intézmény számára vagy a hivatal szüneti be tevékenységét és statisztikai ügyosztályként folytatja működését. 1878-ban ennek hatására részlegesen visszafogták a korábban elvett összeget a hivatal költségvetéséből. Bokor 1896. 70–74.

hanem a biztos munkahelyi háttér is gátolta, hiszen a hivatal 1867 és 1897 között tíz különböző helyszínen működött.)

Ugyanakkor a törvény gyakorlati haszonnal is járt, mivel „[...] *határozottan kifejezte, hogy a hivatalos statisztika a társországokat is bevonja adatgyűjtő tevékenységének körébe.*”¹²³ Ugyan más elképzelések is voltak, azonban végül 1875. augusztus 1-jén megalakult a horvát-szlavón (zágrábi) statisztikai hivatal, mely a kortárs beszámolók szerint a magyar statisztikai hivatal hasznos partnerének bizonyult.

V. Kitekintés: az 1897. évi XXXV. törvénycikk a magyar királyi központi statisztikai hivatalról

A tanulmány alapján látható, hogy az országos statisztika szervezésének 1874. évi törvénybe foglalását követően szinte azonnal megmutatkoztak a törvény által kialakított rendszer működésével és a szervezeti struktúrával kapcsolatos problémák, melyek gyökerei azonban sok esetben mélyebbre nyúltak, mint amit a meghozott törvény orvosolhatott volna. Az első statisztikai törvény gyakorlati tapasztalatait felhasználva a hivatalos statisztika megújítását célzó későbbi, 1897-es reformok az 1874-ben nehezen kialakított szerkezetet jelentős mértékben szélesítették, illetve átalakították: a minisztériumok és a hivatal statisztikai tevékenységének összehangolásaként megkezdődött a fontosabb adatgyűjtések végrehajtásának átcsoportosítása a hivatali feladatok közé.¹²⁴ Az új törvény emellett megfelelő jogi keretet teremtett a statisztikai munka megbízhatóságának emelésére, illetve a közvetlen adatgyűjtések rendszerének megteremtésére is, valamint – adatvédelmi biztosítékok mellett – Keleti első, eredeti törvénytervezete szerint a magánszemélyekre is kiterjesztette az adatszolgáltatási kötelezettséget. Ugyanakkor a második statisztikai törvény sikerének szükséges előfeltétele volt az 1860-as évek hazai statisztikai próbálkozásaitól, a szakosztály (majd az önálló hivatal) létrejöttén át, az első statisztikai törvény, illetve a kialakításáig vívott szakmai erőfeszítések sokasága is.

VI. Konklúzió

A statisztikai szakosztály 1867. évi megalakításától számítva több mint hét évbe telt biztos törvényi alapokra helyezni a hazai hivatalos statisztikai szolgálatot. Számptalan nehézség akadályozta ebben a hét esztendőben az ügy előrehaladását,

¹²³ Bokor 1896. 82.

¹²⁴ Szasztkóné 1998. 88–95.

azonban Keleti Károly kérlelhetetlen kitartásának köszönhetően megszületett az a törvény, mely elindította a magyarországi hivatalos statisztikát a fejlődés útján.

A törvényi indoklás egyértelműen jelentős szerepet játszott a statisztika intézményesítésében, a szakosztály önálló központi statisztikai hivatallá történő fejlesztésében, mely lépéssel Magyarország felzárkózott az európai államok mellé a hivatalos statisztika művelését illetően. Fontos azonban annak meglátása is, hogy az intézményesítés önmagában nem hozott különösebb eredményeket, összességében véve a működést csupán a költségvetés bővítésével segítette. Bár a hivatal ügyköre és ügyviteli szabályzata az országos statisztika szervezésének számos kérdésében kívánt konkrét irányt mutatni, a (statisztikai) törvény volt az, amely – legmagasabb szintű szabályozó erőként – megteremtette a (kezdetleges) igazodási alapot a minisztériumok, a törvényhatóságok, a köz- és magántársulatok, az egyletek, az egyéb adatszolgáltató közegek és – valamilyen szinten – a magánszemélyek számára is a hivatalos statisztikát illetően.

A törvény pozitív hatásai mellett látható az is, hogy a hivatalnokok és a lakosság körében sok esetben meglévő, a statisztikatudomány megítélését érintő negatív vagy ellenszenves beidegződéseken szinte egyáltalán nem tudott változtatni. Fontos kihangsúlyozni azonban, hogy az 1874. évi törvénynek elsősorban nem is ez volt a feladata, és új diszciplínaként, magyarországi előzményeit figyelembe véve, az adott esetben nyomatékosabb, határozottabb törvényi megfogalmazások csak ártottak volna a hivatalos statisztika megítélésének. A hazai hivatalos statisztika kereteit és a hivatal feladatait a törvény sikeresen, egyértelműen jelölte ki.

A törvény hatására (is) lassan, ám fokozatosan javult a statisztikai hivatal helyzete, míg a kihirdetését követően több mint két évtizeddel, e jogszabály végrehajtásának tapasztalatait felhasználva a statisztika hazai képviselői (a kormányzattal karöltve) kidolgozták az 1897. évi, második statisztikai törvény világviszonylatban is kiemelkedő struktúráját.

Források

- Állami költségvetés 1868 = 1868. évi államköltségvetés. XI. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Ministerium. Központi igazgatás. Szükséglet: 30. fejezet.
- Állami költségvetés 1869 = 1869. évi államköltségvetés. Részletezés. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Ministerium. A. Rendes szükséglet és fedezet. Statistikai, kereskedelmi, ipari, bányászati és vámügyi czélok.
- Állami költségvetés 1870 = 1870ik évi államköltségvetés. Földmívelés-, Ipar- és Keresk. Miniszterium. Statistikai, kereskedelmi, ipari, bányászati és vámügyi czélok.
- Állami zárszámadás 1869 = 1869. évi zárszámadás. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium. 1. cím. Központi igazgatás. Statistikai, kereskedelmi, ipar- és vámügyi kiadások.
- Állami zárszámadás 1870 = 1870. évi zárszámadás. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium. Rendes kiadások, XVI. fejezet. 2. cím. Statistikai, kereskedelmi, ipar, bányászati és vámügyi czélok.
- FI 1869:I = Főrendiházi irományok, 1869. I. kötet. 25. szám. 12. ülés. (1869. júl. 6.) A n[agy]méltóságú főrendi ház állandó jogügyi és törvénykezési bizottságának jelentése a népszámlálási törvényjavaslatról.
- FI 1872:Va = Főrendiházi irományok, 1872. V. kötet. 250. sz. Jelentése a főrendi ház állandó jogügyi bizottságának az országos statistika ügyének szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában.
- FI 1872:Vb = Főrendiházi irományok, 1872. V. kötet. Melléklet a 250. sz. irományhoz. Indokolás az országos statistika szervezéséről szóló törvényjavaslathoz.
- FN 1869:I = Főrendiházi napló, 1869. I. kötet. XII. országos ülés. (1869. július 7.) A népszámlálásra vonatkozó törvényjavaslat tárgyalása és elfogadtatása.
- KI 1869:I = Képviselőházi irományok, 1869. I. kötet. 45. sz. Jelentés a népszámlálási törvényjavaslathoz.
- KI 1872:XIII = Képviselőházi irományok, 1872. XIII. kötet. 641. szám. Az osztályok előadóiól alakult központi bizottság jelentése „az országos statistika szervezéséről” szóló törvényjavaslat tárgyában.
- KI 1872:XXI = Képviselőházi irományok, 1872. XXI. kötet. 920. szám. Az állandó pénzügyi bizottság jelentése a földmívelés-, ipar- és kereskedelmi minister 1875-ik évi költségvetése tárgyában.
- KN 1869:II = Képviselőházi napló, 1869. II. kötet. 43. országos ülés. (1869. július 5.) A népszámlálásról szóló törvényjavaslat tárgyalás alá vétetik és elfogadtatik.
- KN 1869:V = Képviselőházi napló, 1869. V. köt. 112. országos ülés. (1870. február 4.) A földmívelési, ipar- és kereskedelmi miniszterium költségvetése tárgyalás alá vétetett.

- KN 1869:XII = Képviselőházi napló, 1869. XII. kötet. 274. országos ülés. (1871. jan. 30.) A földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszter költségvetésének általános tárgyalása.
- KN 1872:IV = Képviselőházi napló, 1872. IV. kötet. 95. országos ülés. (1873. február 21.) A kereskedelmi ministerium költségvetésének tárgyalása megkezdetik.
- KN 1872:IX = Képviselőházi napló, 1872. IX. kötet. 218. országos ülés. (1874. március 24.) A központi bizottság bemutatja jelentését az országos statisztika szervezéséről szóló törvényjavaslatról.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1867. május 19. (26. ülés, 3. pont), 1869. június 7. (36. ülés, 14. pont), 1874. január 3. (62. ülés, 5. pont)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXXII 23j3 (F3) 3. doboz. 1875–28. A statisztikai hivatal 1875-ös költségvetése.
- VB 1451/1871 = KSH Könyvtár. Kézirattár. VB 1451. Keleti Károly kinevezése az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal igazgatójává.
- VB 1452/1871 = KSH Könyvtár. Kézirattár. VB 1452. Keleti Károlynak az Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal igazgatójává történt kinevezésének kihirdetése.

Folyóiratok

- Budapesti Közlöny 1. (1867), 4. (1870), 5. (1871).
 Fővárosi Lapok 6. (1869), 7. (1870).
 A Hon 8. (1870).
 Pesti Napló 18. (1867), 21. (1870).
 Vasárnapi Ujság 16. (1869).

Felhasznált irodalom

- Bokor 1896 = Bokor Gusztáv: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Budapest, 1896.
- Buday 1911 = Buday László: A M. Kir. Központi Statistikai Hivatal munkássága, 1871–1911. Budapest, 1911.
- Farkas 2014 = Farkas Balázs: György Aladár. In: Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 255–256.
- György 1885 = György Aladár: Magyarország hivatalos statisztikája, történelme és fejlődése. Budapest, 1885.

- HSK 1868 = Hivatalos statisztikai közlemények 1. (1868:1).
- HSK 1869a = Hivatalos statisztikai közlemények 2. (1869:2).
- HSK 1869b = Hivatalos statisztikai közlemények 2. (1869:5).
- HSK 1870 = Hivatalos statisztikai közlemények 3. (1870:3)
- HSK 1874 = Hivatalos statisztikai közlemények 6. (1874:4)
- Ispán – Nádudvari 2014 = Ispán Ágota Lídia – Nádudvari Zoltán: Keleti Károly. In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 363–366.
- Keleti 1868 = Keleti Károly: *A statistika hivatalos és tudományos művelése.* Pest, 1868.
- Keleti 1869a = Keleti Károly: *A hivatalos statisztika Magyarországon.* MTA Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 6. (1869:2), 161–236.
- Keleti 1869b = Keleti Károly: *A népszámlálás.* Pest, 1869.
- Keleti 1875 = Keleti Károly: *A gyakorlati statistika kézikönyve.* Budapest, 1875. Előszó.
- Keleti – Hunfalvy 1873 = Keleti Károly – Hunfalvy János: *Jelentés az 1872. augusztus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. nemzetközi statisztikai kongresszus tanácskozmányai- és határozataiból.* Pest, 1873.
- Kenessey 1961 = Kenessey Zoltán: *A magyar hivatalos statisztika történetéhez.* Statisztikai Szemle 39. (1961), 263–286.
- Kenessey 1972 = Kenessey Zoltán: *Keleti Károly tudományos pályájáról.* Statisztikai Szemle 50. (1972), 281–301.
- Konek 1861 = Konek Sándor: *A statisztikai bizottság által megindított népszámlálás.* Statisztikai Közlemények 1. (1861), 3–21.
- Koren 1918 = Koren, John (ed.): *The History of Statistics. Their Development and Progress in Many Countries.* New York, 1918.
- Kovács 2014 = Kovács Csaba: *Fényes Elek.* In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 202–205.
- Kovács – Marton 2014 = Kovács Csaba – Marton Ádám: *Buday László.* In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 132–133.
- Kovács – Ternovác 2014 = Kovács Csaba – Ternovác Bálint: *Csengery Antal.* In: Rózsa Dávid (főszerk.): *Portrék a magyar statisztika és népeségtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig.* Budapest, 2014. 152–153.
- KSH 1990 = Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikáció 1869–1990. I. köt. (Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk).* Budapest, 1990.

- KSH 1993 = Központi Statisztikai Hivatal: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Budapest, 1993.
- KSH 1994 = Központi Statisztikai Hivatal: A magyar statisztikai törvények. Budapest, 1994.
- MT 1896 = Magyar törvénytár. 1000–1895. 1869–1871. évi törvénycikkek.
- MTA 1868 = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 2. (1868), 6. sz.
- Nádudvari 2014 = Nádudvari Zoltán: Hunfalvy János. In: Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 322–323.
- Nádudvari – Rettich 2014 = Nádudvari Zoltán – Rettich Béla: Bokor Gusztáv. In: Rózsa Dávid (főszerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 120.
- Nyitrai 1983 = Nyitrai Ferencné: Az úttörő öröksége. Statisztikai Szemle 61. (1983), 951–960.
- Őri – Pálházy 1989 = Őri Péter – Pálházy László: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. Statisztikai Szemle 67. (1989), 801–813.
- Pesti 1983 = Pesti Lajos: A hazai hivatalos statisztika atyja. Statisztikai Szemle 61. (1983), 961–966.
- Rózsa 2017 = Rózsa Gábor: A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949). Statisztikai Szemle 95. (2017), 1159–1180.
- Straub 1987 = Straub Elek: A statisztikai titok védelme – A statisztika iránti bizalom. Statisztikai Szemle 65. (1987), 1187–1203.
- Szaszkóné 1998 = Szaszkóné Dr. Sin Aranka: A második statisztikai törvény hatása a hivatalos statisztikai szolgálat működésére. In: Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből. Budapest, 1998. 77–95.
- Szinnyei 1891 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. Budapest, 1891. 625–626.
- Szinnyei 1908 = Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XII. Budapest, 1908. 726–733.
- Vargha 1899 = Visszaemlékezés Keleti Károlyra – dr. Vargha Gyulától. Közgazdasági Szemle 23. (1899), 3–11.